Bohusläns museum
PM 23/0143

BOHUSLÄNS MUSEUM

Kulturvärdesbedömning i Rördalsån

23/0143

Lundby 6:1, 8:1, Övre Röra 2:1 och Spekeröds-Röd 1:12

Spekeröds socken, Stenungsunds kommun

Linnea Nordell

Innehåll

Kulturvärdesbedömning i Rördalsån 2
Sammanfattning 2
Övergripande beskrivning och bedömning 3
Lundby nedre kvarn (Lundby 6:1) 4
Kulturhistorisk bakgrund 4
Föreslagna åtgärder 4
Utlåtande 5
Lundby övre kvarn - Kvarndalen (Lundby 8:1) 5
Kulturhistorisk bakgrund 5
Föreslagna åtgärder 6
Utlåtande 6
Övre Röra kvarn (Övre Röra 2:1) 7
Kulturhistorisk bakgrund 7
Föreslagna åtgärder 8
Utlåtande 8
Gustavs såg (Övre Röra samfällighet, Spekeröds-Röd 1:12) 9
Kulturhistorisk bakgrund 9
Föreslagna åtgärder 10
Utlåtande 10

Fotobilaga 11

Källor 15
Tryckta källor 15
Otryckta källor 15

Omslag: Lundby övre kvarn – Kvarndalen.

Alla fotografier i rapporten är tagna av Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Kulturvärdesbedömning i Rördalsån

Bohusläns museum har utfört en kulturvärdesbedömning vid fyra kvarn- och sågmiljöer i Rördalsån, Stenungsunds kommun, på uppdrag av projektet 8 fjordar. På platserna planeras biotopvårdande åtgärder som ska underlätta passerbarheten för lax, öring och andra vandrande fiskarter.

Besiktning av platserna genomfördes 2023-12-12, tillsammans med Niclas Åberg och Maria Alm, 8 fjordar, samt Johannes Dunberg, markägare.

Samråd har hållits med Cecilia Wingård, bebyggelseantikvarie på Bohusläns museum och Gunilla Roos Nilsson, Länsstyrelsen. Enligt uppgift pågår en inventering av kulturmiljöer vid vandringshinder, initierad av Stenungsunds kommun. För att undvika dubbelregistrering har inga lämningar registrerats i Kulturmiljöregistret inom ramen för denna kulturvärdesbedömning.

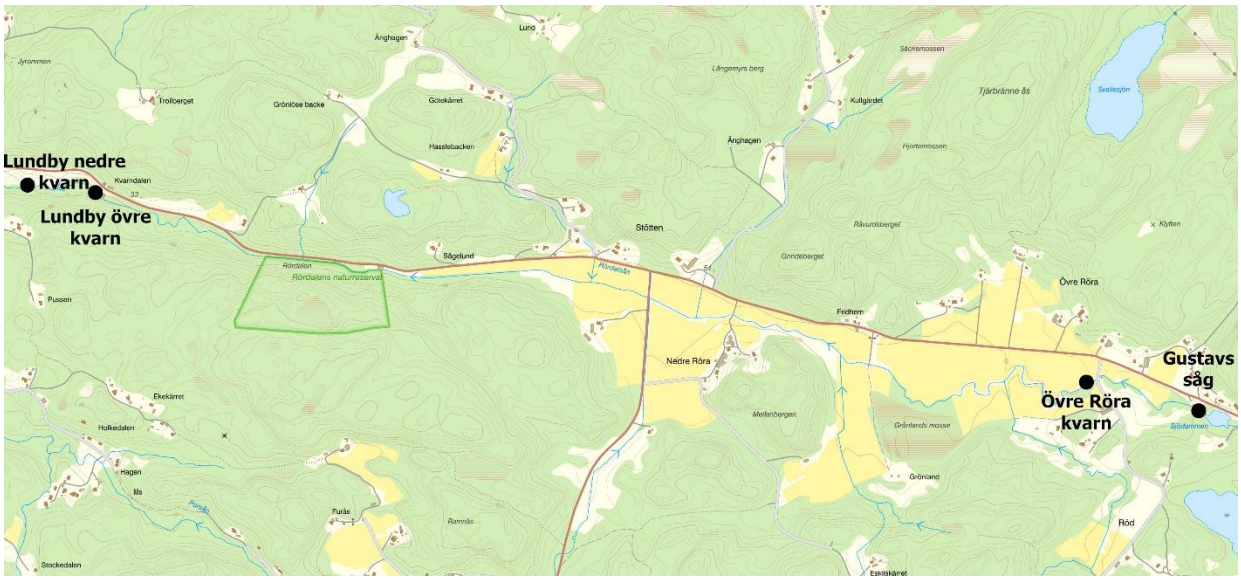

Översikt över Rördalsån, med de aktuella platserna för åtgärder markerade.

Sammanfattning

Projekt 8 fjordar planerar åtgärder på fyra platser utmed Rördalsån för att möjliggöra och underlätta fiskvandring i vattendraget. Samtliga platser är kvarnar eller sågar med lång brukandekontinuitet och området bedöms ha mycket höga kulturvärden. Åtgärderna ska därför vara småskaliga och anpassas till kulturmiljöerna.

Anläggningar av trösklar nedanför utskov vid Lundby nedre och övre kvarn (Kvarndalen) bedöms som acceptabla under förutsättning att Länsstyrelsen lämnar sitt tillstånd enligt Kulturmiljölagen. Vid Övre Röra kvarn förordas alternativ 1, en nytt utskov i fördämningsvallen. Vid Gustavs såg anses utökningen av ett sidoutskov i nederkant vara acceptabelt, eftersom påverkan på kulturvärdena bedöms som liten.

Övergripande beskrivning och bedömning

Rördalsån är ett biflöde till Anråsån och flyter från Ålevatten i öster till den flacka dalgången vid Lundby och Kännestorp i väster. Vid Röd samt Nedre och Övre Röra flyter ån genom en öppen, flack jordbruksprägladl dalgång, som vid Stötten övergår till en trång, brant ravin mellan två berg.

Totalt har det legat 17 olika sågar och kvarnar i Rördalsån vid olika tidpunkter, på en sträcka av fyra kilometer. Idag finns totalt fem anläggningar bevarade: tre kvarnar och två sågar. Utöver dessa finns ett antal kvarn- och såglämningar.

Kvarnarna och sågarna har lång kontinuitet i användandet. De äldsta anläggningarna har kartbelägg från 1705, andra har belägg från 1700-tal eller 1800-talets början. Samtliga har använts långt in på 1900-talet. Två anläggningar är fortfarande i bruk eller har varit i bruk till nyligen. Gustavs såg är en av få vattenkraftsdrivna ramsågar som fortfarande är i bruk. Övre Röra kvarn tjänade enligt uppgift som vattenkraftverk tills för några år sedan och det finns planer på att åter ta kraftverket i drift.

Att så många som fem kvarnar och sågar finns bevarade utmed en relativt kort sträcka i ett vattendrag är ovanligt i Bohuslän. Att en av dem fortfarande är i bruk och drivs med sin vattenturbin är mycket ovanligt. Gustavs såg, de många bevarade verken med lång brukandekontinuitet samt lämningarna efter kvarn- och sågdrift ger denna sträcka av Rördalsån ett mycket högt kulturhistoriskt värde.

Rördalsån är utvärderat i Länsstyrelsens planeringsunderlag för Vattenförvaltning och kulturmiljöer (VaKul). Ån ges ett mycket högt kulturhistoriskt värde och en preliminär värdering till klass 1.

På grund av områdets höga kulturvärden som helhet är det angeläget att eventuella åtgärder är småskaliga och anpassade till platsernas individuella utformning. När åtgärderna är utförda ska kulturmiljöerna även fortsättningsvis vara möjliga att förstå, med bibehållna kultur- och upplevelsevärden.

Lundby nedre kvarn (Lundby 6:1)

Kulturhistorisk bakgrund

Lundby nedre kvarn finns belagd på en historisk karta för första gången år 1742. Kvarnen anges höra till hemmanet Södra Lundby och var en av totalt fyra mjölkvarnar tillhörande Lundbygårdarna. Kvarnarna kunde endast drivas när det var höga flöden i ån. Kvarnen finns också markerad på laga skifteskartan från 1861, samt den ekonomiska kartan från 1933.

Enligt *Kulturhistorisk undersökning för Stenungsunds kommun 1975* är dagens kvarnbyggnad troligen uppförd under 1800-talets mitt. Byggnaden är delvis timrad med röd lockpanel, plåttak och kallmurad stenfot. Den är ombyggd och tillbyggd flera gånger. Fördämningsvallen är en kallmurad stenkonstruktion med två utskov. Vallen har försetts med betongförstärkningar och har en påbyggd 0,4 m hög betongvall ovanpå kallmurskonstruktionen. Det norra utskovet har ett betongskibord och är igensatt med några sättar. Det södra utskovet saknar reglering. Murverket är delvis utfört med murbruk kring utskovets öppning. Båda utskoven har takkonstruktioner av trä samt trästöttor, som inte har med den ursprungliga funktionen att göra.

Föreslagna åtgärder

För att öka passerbarheten för vandrande fisk föreslås att en tröskel i flödet strax nedanför det södra utskovet. Tröskeln byggs av natursten. Utskovsluckan rensas från lösa grenar och annat biologiskt material som strömmen för med sig.

Utlåtande

Bohusläns museum bedömer att fördämningsvallen ska ses som en fornlämning. Kvarnverksamhet på platsen kan beläggas åtminstone sedan 1700-talets mitt. Fördämningsvallen är av äldre karaktär med några moderna tillägg och är varaktigt övergiven. Alla ingrepp eller förändringar kräver Länsstyrelsens tillstånd enligt Kulturmiljölagen.

Förslaget innebär inget direkt ingrepp i fördämningsvallen, utan innebär ett tillägg vid foten av utskovsluckan. Tröskeln blir relativt liten och kommer inte att innebära någon avsevärd förändring av fornlämningen, eller minska förståelsen för hur fördämningsvallen är uppbyggd eller har fungerat.

Bohusläns museum anser att förslaget är acceptabelt ur fornlämningsperspektiv och kan genomföras under förutsättning att Länsstyrelsen ger sitt tillstånd. Tillstånd till ingrepp i fornlämning söks hos Länsstyrelsens kulturmiljöenhet.

Lundby övre kvarn - Kvarndalen (Lundby 8:1)

Kulturhistorisk bakgrund

De fyra kvarnarna tillhörande Lundbygårdarna finns belagda på en karta från 1742. Av kartan att döma finns Lundby övre kvarn inte med bland dessa, då de tre övriga kvarnarna utöver Lundby nedre kvarn ligger väsentligt längre österut i flödet, närmare gränsen mot Stötten. Det äldsta kartbelägget kommer istället från en storskifteskarta över Bräcketorps utmarker från 1813, då tre vattenkvarnar låg utmed den aktuella sträckan. Kvarn på platsen finns också belagd på Lundby och Bräcketorps laga skifteskartor från 1861 respektive 1860.

Området med kvarnarna utmed denna sträcka av Rördalsån får namnet Kvarndalen, som finns belagt i kyrkböcker och andra handlingar från och med år 1831. Kring 1881 avsöndras Kvarndalen från stamfastigheterna Lundby och Bräcketorp och blir en egen registerenhet om ¾ mantal. På 1930-talets ekonomiska karta finns kvarnen också markerad.

Enligt *Kulturhistorisk undersökning för Stenungsunds kommun 1975* är dagens kvarnbyggnad troligen uppförd under 1800-talets början. Byggnaden är delvis timrad med röd lockpanel, plåttak och kallmurad stenfot.
Fördämningsvallen är delvis sammanbyggd med kvarnhuset och utgörs av en kallmurad stenkonstruktion med två utskov. Hela vallens östra sida (mot dammen) är betongförstärkt. Utskoven regleras av två manuellt opererade mekaniserade luckor. Det södra utskovet är ett bottenutskov som leder vattnet i en slags tunnel genom vallen. Det norra har stått för vattenförsörjningen in till kvarnen.

Föreslagna åtgärder

För att öka passerbarheten för vandrande fisk föreslås att en tröskel i flödet strax nedanför det södra bottenutskovet. Tröskeln byggs av natursten. Utskovsluckan rensas från lösa grenar och annat biologiskt material som strömmen för med sig.

Utlåtande

Bohusläns museum bedömer att fördämningsvallen ska ses som en fornlämning. Kvarnverksamhet på platsen kan beläggas åtminstone sedan 1813. Fördämningsvallen är av äldre karaktär med modernt tillägg, och är varaktigt övergiven. Alla ingrepp eller förändringar kräver Länsstyrelsens tillstånd enligt Kulturmiljölagen.

Förslaget innebär inget direkt ingrepp i fördämningsvallen, utan innebär ett tillägg i och vid den tunnelliknande utskovsluckan. Tröskeln blir relativt liten och kommer inte att innebära någon avsevärd förändring av fornlämningen, eller minska förståelsen för hur fördämningsvallen är uppbyggd eller har fungerat.

Bohusläns museum anser att förslaget är acceptabelt ur fornlämningsperspektiv och kan genomföras under förutsättning att Länsstyrelsen ger sitt tillstånd. Tillstånd till ingrepp i fornlämning söks hos Länsstyrelsens kulturmiljöenhet.

Övre Röra kvarn (Övre Röra 2:1)

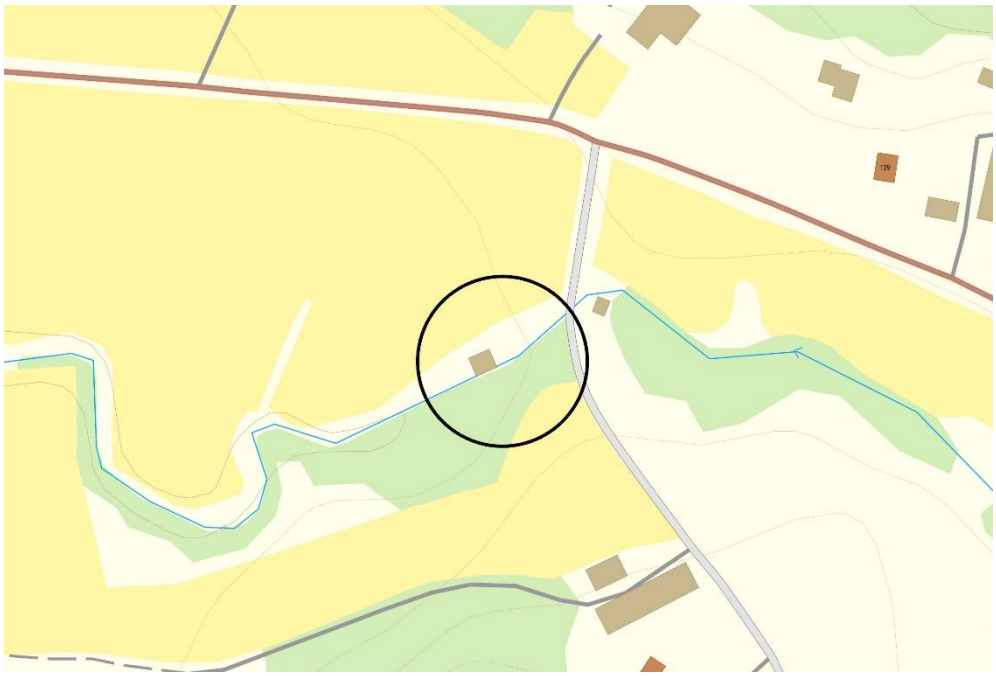

Kulturhistorisk bakgrund

Platsen har använts för vattenkraftsutnyttjande av både Övre Röra och Röd. Både storskifteskartorna (Övre Röra 1798, Röd 1790) och laga skifteskartorna (Övre Röra 1840, Röd 1836) visar en vattenkvarn på vardera stranden, sida vid sida på platsen. Det kan noteras att det inte fanns någon kvarn på platsen år 1705, då den äldsta kartan över Övre Röra upprättades.
På ekonomiska kartan från 1935 finns en kvarn och en såg på platsen. Ännu på 1970-talet finns sågen utsatt på kartan. Enligt uppgift har anläggningen har drivits som vattenkraftverk fram till för några år sedan, och planer finns att återuppta driften.

Sågen är numera borta, men en kvarnbyggnad finns kvar på nordsidan av vattendraget. Byggnaden är en stolpverkskonstruktion på kallmurad stengrund med plåttak, klädd i omålad panel med okantade locklistbrädor. En utbyggnad för kraftverksaggregatet vilar på betonggrund. Inne i kvarnen finns bland annat ett kvarnstenspar och en turbinregulator tillverkad av Arbrå verkstads AB 1929. Enligt Bebyggelseregistret anges nybyggnadsåret till 1927-1929. Vattenkraftverket i kvarnen försåg hushållen i närområdet med ström.
Fördämningsvallen utgörs av en murad stenkonstruktion av tuktade stenar. Den östra delen (mot dammen) är murad med murbruk, medan de västra delarna är kallmurade. Centralt i fördämningsvallen finns ett utskov med en regleringsanordning av ekträ. Utskovet var helt öppet vid besiktningen, men enligt uppgift regleras dammen med sättar. Från fördämningsvallen löper två vattentuber till kvarnbyggnaden, en av betong och en av plast.

Föreslagna åtgärder

Fiskpassage förbi fördämningsvallen ska möjliggöras utan att fördämningsvallen förlorar sin funktionalitet för vattenkraftsutvinning.
Alternativ 1: En ny, ca 1 meter bred öppning i den södra delen av fördämningsvallen tas upp och regleras med en sättlucka av trä. Luckan kan stå öppen under delar av året för att möjliggöra fiskvandring.
Alternativ 2: Ett omlöp grävs runt vallens södra del. Delar av den södra änden av vallen tas bort.
Alternativ 3: En tröskel byggs fram till befintlig dammlucka. På grund av topografin i vattenflödet skulle denna tröskel bli relativt omfattande, och är därmed inte det föredragna alternativet.

Utlåtande

Trots att kvarndrift kan beläggas sedan 1700-talets slut ses inte fördämningsvallen som en fornlämning, enligt Bohusläns museums bedömning, eftersom den inte kan ses som varaktigt övergiven. Vattenkraftverket har varit i bruk tills får några år sedan och planer finns på att återuppta verksamheten.

I Länsstyrelsens inventering av vattenkraftsanknutna kulturmiljöer (2021) anges att dammvallen har en ålderdomlig karaktär. Bohusläns museum gör en annan bedömning. Äldre småskaliga dammvallar i agrar miljö i Bohuslän är som regel uppförda i kallmurad, obearbetad natursten. Denna dammvall med sina tuktade stenar, murade både med och utan murbruk, är av en betydligt yngre karaktär. Detta understryks av dammvallens rektangulära utformning och enda utskovslucka. Sammantaget tyder detta på att en total omdaning av dammen utfördes i samband med att anläggningen ställdes om till turbindrift på 1920-talet.

Ur kulturhistoriskt perspektiv är alternativ 1 det föredragna alternativet. En väl genomförd ny utskovslucka kommer att framstå som en del av kvarnmiljön och inte förändra dammvallens funktionalitet. Den nya öppningen bör muras på samma sätt som övriga fördämningsvallen och förses med en sättlucka av ekträ av samma typ som den befintliga. Alternativ 1 bedöms inte förändra förståelsen eller upplevelsevärdena i kvarnmiljön.

Alternativ 2 och 3 bedöms innebära stora, atypiska ingrepp i kvarnmiljön som förändrar förståelsen och upplevelsevärdena. Dessa alternativ förordas inte.

Gustavs såg (Övre Röra samfällighet, Spekeröds-Röd 1:12)

Kulturhistorisk bakgrund

Äldsta belägg för vattenkraftsnyttjande vid platsen för Gustavs såg kommer från en karta från 1705. På norra stranden låg då tre skvaltkvarnar under Övre Röra. På södra stranden låg en kvarn och en såg under Röd. Texten till kartan anger att vattentillgången var så god att verken kunde drivas så gott som året om.
Vid tiden för storskiftet (Övre Röra 1789, Röd 1790) fanns det två verk på Övre Röra-sidan och ett verk på Röd-sidan. Vid tiden för laga skiftet (Övre Röra 1840, Röd 1836) finns kvarnen på Röd-sidan kvar, medan det på Övre Röra nu finns tre kvarnverk och en såg. Totalt fanns då fyra fördämningsvallar.
1935 års ekonomiska karta visar att kvarndriften lagts ned på båda sidor. Kvar finns två sågar på Övre Röra-sidan. Den västra av dessa är Gustavs såg, som byggdes 1927. Den östra revs på 1950-talet. Lämningen efter denna är registrerad i Kulturmiljöregistret (L1968:8278).

Gustavs såg är en vattenturbindriven ramsåg. Byggnaden är en stolpverkskonstruktion på gjutna betongplintar och med plåttak. Vissa delar av fasaderna är klädda med omålad lockpanel, andra är helt öppna för att underlätta in- och utmatning av timmer och färdigsågade brädor. Från fördämningsvallen av kallmurad sten och betong förses turbinen med vatten via ett turbinrör av plåt. Fördämningsvallen anlades sannolikt år 1948, då delar av en äldre vall inkorporerades i en betongkonstruktion. År 1999 genomfördes renoveringar och åtgärder, bland annat på fördämningsvallen och turbinröret. Gustavs såg är i bruk som vattensåg och kan drivas så gott som hela året.

Föreslagna åtgärder

Fiskpassage förbi fördämningsvallen ska möjliggöras utan att fördämningsvallen förlorar sin funktionalitet för vattenkraftsutvinning. Den norra delen av fördämningsvallen ligger i vinkel mot resten av fördämningen och är utförd helt i betong. Betongen ligger an direkt mot det underliggandet berget. Här finns en utskovslucka som används för avtappning vid höga flöden. Vattnet leds i en stensatt kanal runt dammvallen ut i huvudflödet.
Önskemålet är att utvidga utskovets öppning nedåt, hela vägen ned till berget. En ca 30 cm hög betongtröskel tas därmed bort. Utskovet förses därefter med en ny lucka av trä. Luckan kan stå öppen under delar av året för att möjliggöra fiskvandring genom den befintliga vattenkanalen.
Utöver detta ska en sten läggas ut i vattenflödet öster om fördämningsvallen. Ån flyter här över berggrunden. Syftet med åtgärden är att bilda en tröskel eller viloplats för vandrande fisk.

Utlåtande

Gustavs såg är en av få vattendrivna ramsågar som fortfarande är i drift i Västra Götaland och har en bibehållen äldre karaktär. Som sådan ges anläggningen ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Fördämningsvallen ses inte som en fornlämning, eftersom den inte är varaktigt övergiven.

Bohusläns museum anser att omformningen av sidoutskovet kan ske utan att anläggningens kulturvärden eller funktion förvanskas. Den finns inga äldre strukturer i denna del av vallen som kan komma till skada av åtgärden. Den nya luckan bör vara av ekträ, liksom övriga trädetaljer i huvudutskovet.
Andra äldre strukturer, exempelvis såglämningen, bedöms inte påverkas av förslaget, eftersom befintlig avtappningsränna används.
Stenen som ska placeras som tröskel öster om fördämningsvallen bedöms inte påverka kulturvärdena negativt. Det finns inga äldre fundament eller strukturer på platsen, eftersom ån här rinner över berg. Stenen för åtgärden får dock ej tas från befintliga strukturer i närområdet.

Fotobilaga

Kvarnhuset vid Lundby nedre kvarn.

Det södra utskovet vid Lundby nedre kvarn. En tröskel av natursten placeras i vattenflödet vid foten av fördämningsvallen, vid markeringen.

Fördämningsvallen vid Lundby övre kvarn (Kvarndalen).

Det södra bottenutskovet vid Lundby övre kvarn. Åtgärderna planeras i utskovstunneln under fördämningsvallen.

Dammen och dammvallen vid Övre Röra kvarn. I bakgrunden syns kvarnhuset.

Niclas Åberg visar var det nya utskovet ska placeras i dammvallen vid Övre Röra kvarn.

Gustavs såg.

Sidoutskovet på fördämningsvallen vid Gustavs såg. Markerad del av utskovet föreslås tas bort. Utskovet förses med ny lucka.

Källor

Tryckta källor

Danielsson, Rolf. 1975. *Kulturhistorisk undersökning för Stenungsunds kommun 1975.* Beskrivning och fotobilaga. Landsantikvariekontoret i Uddevalla.

Janzén, Assar. 1972. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VI. Ortnamnen i Inlands nordre härad 1. Bebyggelsen.* Dialekt- och ortnamnsarkivet i Göteborg. Göteborg.

Malet, sågat och stampat i Västra Götaland – en historisk översikt om kvarnar, sågar och andra vind- och vattendrivna agrara småindustrier. Länsstyrelsen Västra Götaland och Västra Götalandsregionen. Länsstyrelsen i Västra Götalands län rapport 2019: 41. Vänersborg.

Otryckta källor

Internet

Bebyggelseregistret, hämtat 2023-12-22
https://bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaFoto.raa?byggnadId=21000000974140&page=foto

https://bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorik.raa?byggnadId=21420000051955&page=historik

Kulturmiljöregistret (Fornsök), hämtat 2023-12-22
https://app.raa.se/open/fornsok/lamning/ff67ffeb-20eb-4d01-b232-90cebd34a393

Rapporter

Carlsson, Robert. 2005. *Upprustning av vattendriven såg på Övre Röra 1:8.* Bohusläns museum rapport 2005:23.

Dicksson, Ida & Spade, Bengt. 2016. *Dammägarens handbok.* Industriantikvarie Ida Dicksson förlag.

Inventering av vattenanknutna kulturmiljöer. Åtgärdsområde Bäveån, Kungsbackaån, Kustnära områden (norr) och Mölndalsån. Länsstyrelsen Västra Götaland. Länsstyrelsen i Västra Götalands län rapport 2021:34.

Lantmäteriets historiska kartor (i urval)

N104-34:1 Geometrisk avmätning Övre Röra 1705
N104-29:1 Geometrisk avmätning Lundby 1742
14-SPE-5 Geometrisk avmätning Lundby 1742
14-SPE-17 Storskifte Övre Röra 1789

14-SPE-20 Storskifte Röd 1790
14-SPE-47 Storskifte på utmark Bräcketorp 1813
14-SPE-75 Laga skifte Röd 1836
14-SPE-82 Laga skifte Övre Röra 1840
14-SPE-126 Laga skifte Bräcketorp 1860
14-SPE-131 Laga skifte Lundby 1861

Ekonomiska kartor
J131-32SO Stenungsund 1933
J131-33SV Kålberg 1935
J133-7B7d Toröd 1976
J133-7B7e Röd 1976